

<https://liar.ui.ac.ir/?lang=en>

Literary Arts

E-ISSN: 2322-3448

Document Type: Research Paper

Vol. 17, Issue 4, No.53, 2026, pp. 1-18

Received: 29/01/2025 Accepted: 08/06/2025

The Literary Center/Hub: Formation, Definition, and Classification

Esmaeil Alipoor *

Assistant Professor of Persian Language and Literature, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Humanities,
University of Bojnord, Bojnord, Iran
esmaeil.alipoor@ub.ac.ir

Abstract

This study examines the role of four fundamental layers, ecological environment, economic geography, political geography, and cultural geography as essential infrastructures in the formation of literary centers/hubs throughout literary history. Time and space are key elements in literary historiography, and the emergence of institutions and gatherings of literary figures is inconceivable without considering spatial dimensions. The term "literary center" refers to a specific place where speakers of a language gather, forming educational, cultural, and literary institutions. While literary historians have frequently mentioned the locations where literary events and figures flourished, the exact nature and mechanism of their formation remain unclear. This study seeks to establish a systematic model for understanding the ontology of literary centers, exploring questions regarding their formation, features, and typology. The core idea is a geographical stratification approach, suggesting that the emergence of a literary center depends on the interaction of four spatial layers within a defined geographical unit. These interactions can lead to three distinct types of literary centers: territorial, regional, and urban. Furthermore, the study emphasizes that a literary center is not a passive physical space but an active, agentive discourse-producing entity that influences literary production, even as it transforms or migrates to other centers.

Keywords: History of Literature; Space (Place); Stratification; Literary Center.

Introduction

The present study addresses a fundamental question in literary historiography: What constitutes a literary center, and how does it come into being? Time and place are central to the study of literary history, and the gathering of literary figures is inherently dependent on spatial conditions. Despite the frequent mention of "place" in literary biographies and histories, the exact dynamics of how a literary center is formed remain understudied. The aim of this study is to explore the ontological foundations of literary centers, presenting a typology based on their characteristics and developmental trajectories. Previous research has generally referred to centers of literary activity descriptively or regionally, without offering a structured model.

This study builds upon interdisciplinary insights from human geography, cultural theory, and literary historiography to offer a layered spatial model. The research is guided by the following three research questions: 1) What are the necessary and sufficient conditions for the emergence of a literary center? 2) What qualifies a location as a literary center? 3) How can literary centers be classified? In doing so, the study seeks to reframe spatial discourse in literary studies from a descriptive to an analytical domain.

Materials and Methods

*Corresponding author

Alipoor, E. (2026). Literary center: development, definition and classification. *Literary Arts*, 17(4), 1-18.

2322-3448 © University of Isfahan

This is an open access article under the CC BY-NC-ND/4.0/ License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>).

10.22108/liar.2025.144179.2434

The research employs a conceptual-analytical methodology rooted in interdisciplinary approaches. The primary method includes qualitative analysis of literary-historical texts, maps, and documented biographies of authors and poets, along with a spatial reading of literary production patterns. The study draws on theories from literary geography and spatial humanities, particularly the notion of “layered geography,” to construct a model of literary center formation. Secondary sources include classical literary histories, tazkirahs, and historical atlases.

By isolating key variables (e.g., environmental stability, cultural density, political centrality), the study identifies recurring patterns across historical periods and locations. The method also incorporates comparative analysis between known literary hubs (e.g., Baghdad, Neyshabour, Shiraz, Herat) to validate the proposed typology. Data collection emphasizes narrative documentation rather than statistical metrics, given the historical nature of the subject.

Research Findings

The findings of the study indicate that the formation of a literary center necessitates the convergence of four core geographical layers: ecological, economic, political, and cultural. These layers create the necessary groundwork for literary activity to emerge and thrive. Based on the intensity and balance of these layers, the current study identifies three main types of literary centers:

1. **Territorial Centers:** covering vast cultural geographies, often aligned with empires or linguistic zones;
2. **Regional Centers:** typically provincial capitals or culturally significant locales;
3. **Urban Centers:** specific cities or towns that gain prominence due to institutional concentration and literary productivity.

Moreover, the research suggests that literary centers function as active participants in literary production—they not only host literary activity but shape it. A literary center is, therefore, both a space and a semiotic actor: a site of discourse production that nurtures and disseminates literary forms. The study illustrates this with several historical examples, emphasizing that even when such centers lose their institutional status, their cultural resonance often continues in transformed or relocated forms.

Discussion of Results and Conclusions

The results of the study reinforce the central hypothesis that a literary center is not merely a geographic marker but a dynamic and layered phenomenon shaped by interrelated spatial dimensions. These centers serve as incubators of literary identity and tradition, influencing the trajectory of literary history. The geographical stratification model presented here provides a new lens through which literary scholars can study the rise and fall of literary hubs across time. Importantly, the model accounts for both the material and symbolic components of space, revealing how literary centers act as discursive agents.

Even after their decline or physical dissolution, many centers persist through cultural memory, textual influence, and institutional replication elsewhere. The study thus offers a conceptual framework for future research on literary geography and proposes that literary historiography adopt a more spatially nuanced and interdisciplinary methodology.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

کانون ادبی: تکوین، تعریف و طبقه‌بندی

اسماعیل علی‌پور* ، استادیار گروه آموزشی زبان و ادبیات فارسی، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه بجنورد، بجنورد، ایران
esmaeil.alipoor@ub.ac.ir

چکیده

این پژوهش به بررسی جایگاه و کارکرد لایه‌های چهارگانه زیست‌بوم، جغرافیای اقتصادی، جغرافیای سیاسی و جغرافیای فرهنگی، به‌عنوان زیرساخت‌های تکوین کانون ادبی در تاریخ ادبیات می‌پردازد. زمان و مکان (فضا) دو رکن اساسی در پژوهش‌های تاریخ ادبی است. تشکیل نهادها و تجمع شخصیت‌های ادبی، بدون در نظر گرفتن فضا، ناممکن است. گردهمایی گویشوران زبان در زمان و مکان مشخص، موجب مرکزیت نهادهای آموزشی، فرهنگی و ادبی است که از آن با نام «کانون ادبی» نام برده‌اند. مورخان ادبی همواره از مکان برآمدن و بالیدن شخصیت‌ها و رخداد‌های ادبی نوشته‌اند و این اصطلاح در نگاه نخست، ساده به نظر می‌رسد؛ اما ماهیت و کیفیت شکل‌گیری آن همچنان مبهم است. نوشتار حاضر، در پی یافتن الگویی روشنمند برای مطالعه هستی‌شناسی کانون‌های ادبی، پرسش‌هایی پیش‌رو دارد که محورهای آن در این مقاله عبارت است از: ۱. چیستی و چگونگی تکوین کانون‌ها؛ ۲. ویژگی‌های کانونی بودن؛ ۳. معیارها و گونه‌شناسی کانون‌های ادبی. ایده محوری این مقاله در چگونگی تشکیل کانون‌ها، «لایه‌نگاری» جغرافیایی است. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که تکوین کانون ادبی، نیازمند زیرساختی چهارلایه‌ای در محدوده مکانی مشخصی است. برهم‌کنش این لایه‌های چهارگانه می‌تواند موجب و موجب تشکیل سه گونه کانون ادبی «سرزمینی، منطقه‌ای و شهری» باشد. دستاوردها همچنین گویای فاعلیت و کنشگری کانون‌ها در فرایند آفرینش ادبی است؛ یعنی کانون ادبی، فقط یک اقلیم یا فضای فیزیکی بسته و خنثی نیست که فقط محل اجتماع شاعران و نویسندگان و رویدادهای ادبی باشد، بلکه کانون ادبی، زهدان زمان و شخصیت‌هایی است که از آن تغذیه می‌کنند، در آن می‌بالند و فضایی فعال است که به‌عنوان یک فاعل گفتمانی، پیوسته کنشگری می‌کند؛ حتی هنگامی که مرکزیت یا موجودیت خود را از دست می‌دهد و در کانون‌های ادبی دیگر استحاله می‌شود و حیات آن ادامه می‌یابد.

کلیدواژه‌ها: تاریخ ادبیات، فضا (مکان)، لایه‌نگاری، کانون ادبی

*مسئول مکاتبات

علی‌پور، اسماعیل. (۱۴۰۴). کانون ادبی: تکوین، تعریف و طبقه‌بندی، فنون ادبی، ۱۷ (۴)، ۱-۱۸.

۱. مقدمه

کانون‌بندی، مانند دوره‌بندی، راهکاری برای تسهیل در تاریخ ادبیات‌نگاری است که ریشه در منابع جغرافیایی، تاریخ‌ها و تذکره‌ها دارد. مسالک و ممالک ابن‌خردادبه (۱۳۷۱)، البلدان یعقوبی (۱۳۴۷)، الأعلاق النفیسه ابن‌رسته اصفهانی (۱۸۹۲م)، مسالک و ممالک اصطخری (۲۰۰۴م)، سورة الأرض ابن‌حوقل (۱۳۶۶) و احسن التقاسیم مقدسی (۳۷۵ق) نخستین منابع جغرافیایی جهان اسلام تا قرن چهارم هجری هستند که به اقتضای موضوع آثار، عنصر فضا (مکان) در آنها موضوعیت دارد. در این آثار و نیز متون تاریخی آغاز دوره اسلامی، اطلاعات جغرافیایی و تاریخی درآمیخته است. از نخستین منابعی که دو بخش جغرافیایی و تاریخی دارد، التنبیه و الإشراف مسعودی (۳۴۵ق) است. افلاک، زمین و اقلیم‌های هفت‌گانه، سه موضوع بخش جغرافیایی کتاب است. امت‌های هفت‌گانه، تاریخ پادشاهی ایران، یونان و روم، تاریخ پیامبران و تاریخ اسلام از زمان پیامبر (ص) تا روزگار خلافت المطیع بالله بخش تاریخی کتاب است. به‌این ترتیب، سنت ترکیب تاریخ با جغرافیا مبنای معیاری برای تذکره‌نویسی شد. جست‌وجوی پیوند جغرافیا با تاریخ و کاربرد فضا (مکان) در زمان، ما را به‌سوی منابع دیگری هدایت کرد که مبنای منبع اصلی تاریخ‌نگاری ادبی هستند؛ یعنی تذکره‌ها.

مطالعه تبارشناسی پیوند جغرافیا و ادبیات نشان می‌دهد که تذکره‌نویسان هنگام طبقه‌بندی تألیفاتشان به این مهم پی برده بودند و عملاً از این شاخص به‌عنوان معیاری برای رده‌بندی شاعران و نویسندگان استفاده کردند. یتیمه الدهرفی محاسن اهل العصر ثعالبی نیشابوری (۴۲۰ق) ظاهراً نخستین اثر در این زمینه است. این کتاب به زبان عربی است؛ اما نویسنده‌ای ایرانی توانسته است طرحی برای طبقه‌بندی، معرفی و ماندگاری شاعران معاصر خویش پایه‌ریزی کند که ترکیبی از تاریخ و جغرافیا است. روش تدوین این کتاب، الگوی نویسندگان تراجم و تذکره‌های بعدی شد که در تألیفاتشان شاخص‌های تاریخ و جغرافیا را توأمان پیش چشم داشتند؛ چنان‌که پس از این، باخرزی (۴۱۴ق) در دُمیة القَصْرِ و عَصْرَة اهل العصر دنباله‌ای بر یتیمه الدهر نوشت که ویژه شاعران و ادیبان سده پنجم قمری است.

در تاریخ ادبیات فارسی لباب الالباب عوفی (۱۳۹۵) نخستین تذکره موجود است. باب هفتم این کتاب چهار فصل دارد که «در ذکر صدور علما و ائمه فضلاء» است و به ترتیب «کانون‌های ادبی منطقه‌ای» تدوین شده است: ماوراءالنهر، خراسان و نیمروز، عراق، غزنین و جبال. ذیل هر منطقه هم دانشمندان و فاضلان را به تفکیک «کانون‌های ادبی شهری» مانند بخارا، بلخ، مرو و نیشابور معرفی می‌کند (نک: عوفی، ۱۳۹۵، ص. ۱۹۹). جامع‌ترین تذکره به زبان فارسی خلاصه الشعار و زیلة الافکار کاشی (۱۳۸۴) مشهور به میر تذکره است. «خاتمه» مفصل‌ترین بخش کتاب است که مشتمل بر شرح حال ۴۱۴ سراینده قرن دهم هجری است و ذیل دوازده اصل آمده است. نویسنده در هر اصل به معرفی شاعران یک منطقه می‌پردازد. این اصول دوازده‌گانه به ترتیب کانون‌های ادبیات فارسی تهیه و تنظیم شده است: کاشان، اصفهان، قم، ساوه، قزوین، گیلان و دارالمرز مازندران، تبریز و آذربایجان، یزد و کرمان و هندوستان، شیراز و نواحی آن، همدان و فراهان، ری و استرآباد و خراسان. خلاصه الاولیاء آزاد بلگرامی (۱۱۶۱ق)، تحفه الشعراء (۱۱۶۵ق) افضل‌بیگ‌خان اورنگ‌آبادی (۱۹۶۱م) و مقالات الشعراء قانع تتوی (۱۹۵۷م) نیز از همین گونه است.

۱-۱. پیشینه پژوهش

مطالعه بینارشته‌ای ادبیات و جغرافیا حوزه پژوهشی گسترده‌ای را دربرمی‌گیرد. این گونه تلاش‌ها با ظهور ساختارگرایی پدیدار شد. شاخه‌ای از این پژوهش‌ها جغرافیایی است و شاخه دیگر، ادبی. در شاخه اول، گرایش جغرافی دانان به ادبیات «تلاشی بود برای شکستن انحصار منابع سنتی و گشودن عرصه‌های جدید به جغرافیا... جغرافی دانان ارزش مستند منابع ادبی را در نظر

گرفتند و کوشیدند تا جغرافیا را به حوزه علوم انسانی بازگردانند (Brosseau, 1994, p. 333). شاخه دوم این پژوهش‌ها معطوف به متن‌کاوی است؛ یعنی جغرافیا و عناصر مرتبط با آن، یکی از ساختارهای پنهان در گفتمان ادبی است که بررسی آن در تحلیل متون و ژانرها افق‌های تازه‌ای فراروی مخاطبان می‌گشاید.

نخستین بار اصطلاح کرونوتوپ^۱ (زمان‌مکان) را باختین (Bakhtin, 1981/1387) در مقاله «اشکال زمان و کرونوتوپ در رمان» وضع کرد. هدف او از کاربرد این اصطلاح، نشان دادن چگونگی کاربرد متفاوت زمان و مکان در ژانرهای مختلف بود. پس از این گیدئون (Giedion, 1941/1392) در کتاب *فضا، زمان و معماری* به تبارشناسی معماری معاصر می‌پردازد. از پژوهشگران ایرانی، بهار (۱۳۳۶) در سبک‌شناسی اصطلاح «کانون ادبی» را وارد گفتمان تاریخ ادبیات فارسی کرد؛ باوجود این چنان‌که شاید و باید به آن نپرداخته است. پی‌رنگ اصلی *جمهوری جهانی ادبیات* کازانووا (Casanova, 1999/1392)، مرکزیت ادبی پاریس به‌عنوان پایتخت جهانی ادبیات است. وی با طرح اصطلاح «جمهوری» در عنوان و بندهای پایانی کتاب کوشیده است تا بی‌طرفی خود را از ادعای مرکزیت پاریس در سطح بین‌المللی این‌گونه اثبات کند که «قصد من از مطرح کردن همه این ستایش‌ها از پاریس به‌هیچ‌وجه نه به قوم‌محوری و نه به‌نوعی غرور ملی‌گرایانه از جلب من ارتباط دارد» (ص. ۴۳)؛ اها رویکرد نویسنده و محتوای کتاب، خلاف آن را نشان می‌دهد.

در تاریخ ادبیات عربی نیز حمور (۲۰۰۰م) در *سوق عکاظ و مواسم الحج* پس از تبارشناسی واژه عکاظ، تعیین موقعیت مکانی و پیشینه تاریخی آن، در فصل دوم و چهارم به مقوله بازرگانی و ادبیات منطقه عکاظ پرداخته است. کولمان (kuhlmann, 2003/1395) در رساله *فضا، قدرت، تمایز: مطالعات جنسیت در معماری*، نقش جنسیت و ساختارهای قدرت را در طراحی شهری و معماری نشان می‌دهد. دمراش (Damrosch, 2003) در *ادبیات جهان چیست؟* به این مسئله پاسخ می‌دهد که در ادبیات جهان، هیچ مرکز و کانون ادبی واحدی نیست و بر چندزمانگی و چندفرهنگی بودن ادبیات جهان تأکید دارد. زرقانی (۱۳۸۸) در *تاریخ ادبی ایران و قلمرو زبان فارسی اصطلاح کانون ادبی* را ذیل برشمردن برون‌متن‌های تأثیرگذار بر ادبیات به کار برده است. پرالو (Peraldo, 2016) با اشاره به مطالعات بینارشته‌ای نقشه‌نگاری ادبی (Literary Cartography)، جغرافیای ادبی (Literary Geography)، نقد جغرافیایی (Geocriticism)، نقد بوم‌گرا (Ecocriticism) و جغرافیای روانی (Psychogeography) ضمن اشاره به تمرکز بر پیوستگی ادبیات و جغرافیا در حوزه‌های چهارگانه مذکور معتقد است که هرکدام از این حوزه‌ها در عین داشتن ویژگی‌های خاص خود، بر وجود فراگیر فضا (مکان) در هسته تحلیل توافق دارند. نویسندگان همچنین از اطلس ادبی اروپا اثر پیاتی (Barbara Piatti) و طرح کلارک (Robert Clark) در تارنمای «نقشه‌نگاری»^۲ به‌عنوان منابعی نام می‌برد که رویکرد مؤلفان، معطوف به فضا است و توجه مخاطب را نیز به تأثیر فضا در مطالعات ادبی جلب می‌کند. فتوحی رودمعجنی (۱۳۹۴) در مقاله «نقش حلقه ادبی برهان‌پور هند در دگرگونی شعر فارسی در آغاز قرن یازدهم هجری»، شهر برهان‌پور هند و دربار عبدالرحیم خان‌خانان را به‌عنوان یک مرکز ادبی و نقش آن در دگرگونی شعر فارسی معرفی می‌کند. در بیشتر منابع تاریخ ادبی، جغرافیا -در معنا و کاربرد سنتی و عمومی‌اش- همواره در کنار تاریخ مطرح شده است؛ اما چیرستی و چگونگی آن، چنان و چندان نیست که باید باشد. نبود پژوهشی مستقل درباره جایگاه و کاربرد جغرافیا در تاریخ‌نگاری ادبیات و نیز ارائه تعریفی جامع با برشمردن ویژگی‌ها و چگونگی تکوین و رده‌بندی کانون‌های ادبی پرسش‌هایی فراروی ما نهاد که سازنده شاکله این مقاله است.

^۱ Chronotope

^۲ <https://mappingwriting.com>

۱-۲. پرسش‌های پژوهش

۱-۲-۱. شکل‌گیری کانون‌های ادبی مستلزم وجود کدام لایه‌های جغرافیایی است؟

۱-۲-۲. چگونه می‌توان کانون‌های ادبی را طبقه‌بندی کرد؟

۲. بحث و بررسی

در بررسی پیوند ادبیات با مؤلفه‌های برون‌متنی، تنها موضوعی که به نظر می‌رسد ارتباطی تعاملی با ادبیات نداشته، جغرافیاست. مراد از جغرافیا در این تعبیر، ساختارهای فضایی است «که یا از طریق نیروهای طبیعی (توپوگرافی،^۱ رودخانه‌ها و...) و یا از طریق اتفاقاتی که بدون دخالت انسان روی می‌دهند، به وجود آمده‌اند» (kuhlmann, 2003/1395, p. 28). این ساختار با عنوان زیست‌بوم شناخته می‌شود. توضیحی که می‌توان برای این فرضیه ارائه داد این است که اولاً جغرافیا تعبیری گسترده‌تر از زیست‌بوم دارد؛ ثانیاً در همان تعبیر زیست‌بوم هم، ارتباطی از گونه تعاملی هست. ادبیات، فرهنگ‌ساز است و فرهنگ غنی به پایداری و به‌آفرینی زیست‌بوم کمک می‌کند. جذبه جغرافیای طبیعی، انگیزه پادشاهان و حاکمان برای تصرف و تصاحب است؛ گاهی این جذابیت تا مرز مرکزیت فضا به‌عنوان پایتخت پیش می‌رود. پایتخت‌ها تاجران را به انگیزه درآمد بیشتر، جذب می‌کند. بازارها و مراکز اقتصادی، پیرامون این فضای بازرگانی شکل می‌گیرد. پيامد رونق اقتصادی، رفاه عمومی شهر است. جلوه‌های جغرافیای طبیعی، مرکزیت سیاسی، رونق اقتصادی و امنیت و رفاه عمومی، انگیزه اصلی مهاجرت به این کانون‌هاست. به این ترتیب با استدلال هیلز (Hills, 2000) موافقیم که «فضا رفتار آدمی را تعیین می‌کند و بر آن تأثیر می‌گذارد، همان‌گونه که سازمان‌دهی فضایی نیز در ارتباط با رفتار و به دست آن تولید می‌شود» (به نقل از: kuhlmann, 2003/1395, p. 27).

گفتمان‌های غالب بازنمایی‌شده در ادبیات، یک معیار ضمانت بقای جغرافیای سیاسی و فرهنگی است. بر این پایداری جغرافیای سیاسی، حفظ و ایجاد شهرهایی است که می‌تواند شهروندان و سازه‌های معماری بومی خودش را داشته باشد. این شهروندان، گویشوران زبان مشترکی هستند که ادبیات ویژه خودشان را می‌آفرینند؛ ادبیاتی که فقط محاکات جهان پیرامونی نیست، بلکه کنشگر فعالی است که درک ما را از فضا (مکان) می‌آفریند و بازتولید می‌کند. به این ترتیب کانون ادبی، تنها یک فضای فیزیکی منفعل نیست که رویدادها در آن شکل گرفته باشند؛ کانون ادبی فضایی فعال است که به‌عنوان یک فاعل گفتمانی کنشگری می‌کند.

جمله معروف «حُبُّ الْوَطَنِ مِنَ الْإِيمَانِ» (میهن‌دوستی از نشانه‌های ایمان است) گزاره مهمی برای نمایش پیوند «مکان» و «هویت» سرزمینی است. از سرزمین می‌توان به جغرافیای سیاسی یا موطن و زادگاه/ زادبوم تعبیر کرد. تعبیر ما هرچه باشد، تفاوتی در عنصر هویت ایجاد نمی‌کند. برخی تاریخ‌ها و تذکره‌ها نشان می‌دهند که دست‌کم یک معیار نویسندگان در تدوین و پیکربندی آثارشان، توجه به جغرافیای فرهنگی است؛ از ترجمه تاریخ طبری ابوعلی بلعمی بگیرد تا مورخان معاصری که تاریخ منطقه‌ای یا شهری جغرافیای خودشان را نوشته‌اند. برخی از نویسندگانی که اصالتاً منتسب به منطقه یا شهری هستند، کوشیده‌اند با گردآوری اطلاعاتی پیرامون آن، به زادگاهشان ادای دین کنند؛ مانند بدایع الأزمان فی وقایع کرمان افضل‌الدین کرمانی (۱۳۲۶). گواه آشکار پیوند مکانمندی و هویت‌یابی، نقل‌قول مشهور مؤلف خلاصه الأشعار در دیباجه بخش نخست (کاشان) است: «چون مصدوقه حُبُّ الْوَطَنِ مِنَ الْإِيمَانِ حدیثی است صحیح و کلامی است در غایت شهرت، لازم بود ابتدا از

¹. Topography

شاعران دارالمؤمنین کاشان نمودن، بلکه فرض متحتم^۱ (کاشی، ۱۳۸۴، ص. ۱۱). همین مسئله موجب زیاده‌نویسی در گزارش احوال و گزیده آثار شاعران کاشان شده است که تفاوتی آشکار با شاعران یازده کانون ادبی دیگر در این تذکره دارد. از پژوهش‌های متأخر، در حماسه‌سرایی در ایران صفا (۱۳۳۳)، جست‌وجوی هویت ایرانی نمودار است. در برخی تک‌نگاری‌های تاریخ ادبیات مانند تذکره شاعران کرمان بهزادی اندوهجردی (۱۳۷۰) و شاعران قدیم کرمان میرافضلی (۱۳۸۶) نشانه‌های هویت‌یابی کاملاً مشهود است. افزون‌بر این، پژوهشگرانی هم هستند که حوزه پژوهشی آنان معطوف به جغرافیایی است که هویت شهروندی ایشان از آنجا مایه می‌گیرد. از نمونه آشکار این‌گونه پژوهشگران، باستانی پاریزی، محمود افشار یزدی و شفیع کدکنی است. آثار این نویسندگان تجربیات و دیدگاه‌های مشترکی را که ریشه در مکان‌های جغرافیایی خاص دارند، به گونه‌ای روایت و برجسته می‌کند که به شکل‌گیری یا بازنمایی کانون‌های ادبی کمک می‌کند و در نهایت به ساخت هویت‌های جمعی و برساخت‌های گفتمانی می‌انجامد.

هنگامی که مکان‌هایی چون هندوستان، خراسان و کرمان به‌عنوان معیاری برای طبقه‌بندی شاعران منطقه‌ای انتخاب می‌شوند، نخستین قابی که در ذهن تصور می‌کنیم، تصویر تمرکز و تجمع شاعران در این مناطق است و در پی آن، پرسشی که به ذهن متبادر می‌شود این است که مجموعه چه عواملی، وضعیتی در این مناطق ایجاد کرده که شمار فراوانی از شاعران را گرد هم آورده است؟ و چرا مناطق و شهرهای دیگر این قابلیت را نداشته است؟ پاسخی که ما به دنبال آن هستیم، در استعاره چینه‌شناسی^۱ زمین‌شناسی و لایه‌نگاری باستان‌شناسی نهفته است. استعاره «لایه» را از اینها وام می‌گیریم و آن را با جغرافیا (فضا/ مکان) ترکیب می‌کنیم و از اصطلاح «لایه‌های جغرافیایی» برای تحلیل و پاسخ به این پرسش بهره می‌بریم. تعبیر لایه‌ای بودن فضا در مطالعه تاریخ ادبیات، متضمن دو نکته است: نخست اینکه پیدایش و گسترش این لایه‌ها، فرایندی و مرحله‌ای است؛ یعنی ابتدا، لایه نخست (جغرافیای طبیعی) باید باشد تا لایه دوم (جغرافیای اقتصادی) و به همین ترتیب، لایه‌های دیگر شکل بگیرند. نکته دوم، قابلیت هم‌پوشانی این لایه‌هاست. هرکدام از لایه‌های چهارگانه این نوشتار استقلال نسبی دارد؛ یعنی ضمن جایگاه و کارکرد جداگانه‌ای که دارد در برخی دلالت‌ها با لایه‌های دیگر در ارتباط است؛ از این‌رو، لایه‌ها را به ترتیب پیدایش و کارکردی که در تکوین کانون ادبی دارند، رده‌بندی و مطرح خواهیم کرد و در گام نخست به جغرافیای طبیعی (زیست‌بوم)^۲ اشاره می‌کنیم که ابتدایی‌ترین ویژگی یک منطقه برای تشکیل حلقه‌های انسانی است.

۲- ۱. لایه‌های جغرافیایی؛ زیرساخت تکوین کانون ادبی

زیست‌بوم‌های پایدار، نخستین لایه تشکیل کانون‌های ادبی است. قلمرو سرزمینی مشخص که حداقل وضعیت آب و هوایی، خاک، طول و عرض جغرافیایی و ارتفاع آن از سطح دریا به‌اندازه‌ای است که منشأ و مولد حیات گیاهی و جانوری باشد، یک زیست‌بوم را تشکیل می‌دهد. نخستین کلونی‌های انسانی در همین زیست‌بوم‌ها تکوین و توسعه یافته است. زندگی مبتنی بر کشاورزی، دام‌پروری و پیشه‌وری سنتی در این زیست‌بوم‌ها موجب پیدایش لایه‌ای دیگر به نام جغرافیای اقتصادی^۳ می‌شود. مسیر «جاده ابریشم» را در نظر بگیرید که در ایران از شهرهای سمرقند، بخارا، خوارزم، مرو، سرخس، نیشابور، ری، زنجان، اردبیل و تبریز می‌گذشت. در این شهرها که محل رفت‌وآمد و فعالیت تجاری بازرگانان بود، بازارهایی ایجاد شد که به رونق اقتصادی این شهرها انجامید.

^۱ . Stratigraphy

^۲ . Ecosystem

^۳ . Economic geography (Goeconomy)

پیدایش بازارها و رفاه عمومی، معماری شهرها را تغییر می‌دهد و در نظر بیننده جذاب‌تر می‌کند. اقتصاد پویا، زندگی مرفهی برای شهروندان فراهم می‌سازد و جلوه‌های بصری شهر را تغییر می‌دهد. یک دلیل اصلی قانونی بودن این شهرها، مرکزیت و توسعه اقتصادی آنها در منطقه بوده است و باز به همین دلیل است که بسیاری از این شهرها به عنوان پایتخت‌های سیاسی مطرح بوده‌اند. مجموعه این عوامل و جذابیت‌ها، موجی از مهاجرت ایجاد می‌کند که در تکوین و تغییر کانون‌های ادبی تأثیرگذار است؛ برای نمونه، مهاجرت فرخی (م. ۴۲۹ق)^۱ از دیار ممدوح سیستانی خود به دربار ابوالمظفر احمد بن محمد، والی چغانیان^۲ است که قصیده مشهور «با کاروان حله» را در مدح وی سرود. مقصد دیگر شاعر سیستانی، شهر غزنین، پایتخت غزنویان بود. پایتخت‌ها مرکز کنترل نهاد قدرت سیاسی بودند و موجودیت آنها بستگی بسیاری به اقتصاد و نظام‌های اجتماعی داشت.

نمونه پررنگ این وضعیت، مهاجرت گسترده شاعران و نویسندگان پارسی‌گوی ایران عهد صفوی به هندوستان بود. پشتیبانی اقتصادی و اجتماعی پادشاهان گورکانی، رونق اقتصادی و معماری شگفت‌انگیز شهرها انگیزه اصلی مهاجران ایرانی بود و آنچه مهاجرت را به هند، آسان و عملی می‌ساخت، کاروان‌های بازرگانی هند بود. یکی از شهرهای مقصد بازرگانی در این دوره کاشان است که اتفاقاً یک کانون ادبی دوره صفویه نیز است. «اغلب شاعران مهاجر از اطراف ایران راهی کاشان می‌شدند و از آنجا به هند می‌رفتند، از آن جمله‌اند حیاتی گیلانی، صرفی ساوجی، ملک قمی، میراشکی قمی» (فتوحی رودمعجنی، ۱۳۹۴، ص. ۲۶۳). این مهاجرت‌ها به نوبه خود سهم عمده‌ای در تغییر ساختار اجتماعی و شهروندی برخی شهرهای هند شد؛ به گونه‌ای که هرکدام آنها به یکی از کانون‌های زبان و ادبیات فارسی تبدیل شدند. «در زمان اکبر شاه و به خصوص در اوایل قرن یازدهم هجری، شهرهای دکن، اجمیر، آگره، گجرات، لاهور، فتح‌پور، سند و برهان‌پور مراکز فرهنگی و ادبی شبه‌قاره هند بودند و بسیاری از نخبگان ایرانی به این شهرها مهاجرت می‌کردند و شهرهای لاهور، کابل و قندهار برای ایرانیان دروازه‌های هند به شمار می‌آمدند. در میان این شهرها، بازار شعر و هنر شهر برهان‌پور پررونق‌تر از همه بود» (فتوحی رودمعجنی، ۱۳۹۴، ص. ۲۴۵). از دیگر مصداق‌ها رشد اقتصادی عصر صفوی و تأثیر آن در فضای (مکان) ادبی، پیدایش و رواج قهوه‌خانه‌هاست. از دل همین قهوه‌خانه‌ها بود که جریان موسوم به «شعر قهوه‌خانه‌ای»، «نقد شعر»، «نقّالی» و «پرده‌خوانی» سر برآورد (نک: نیکوبخت و همکاران، ۱۳۹۳، ص. ۱۱۷-۱۳۰؛ ۱۳۹۴، ص. ۱۴۴-۱۵۸).

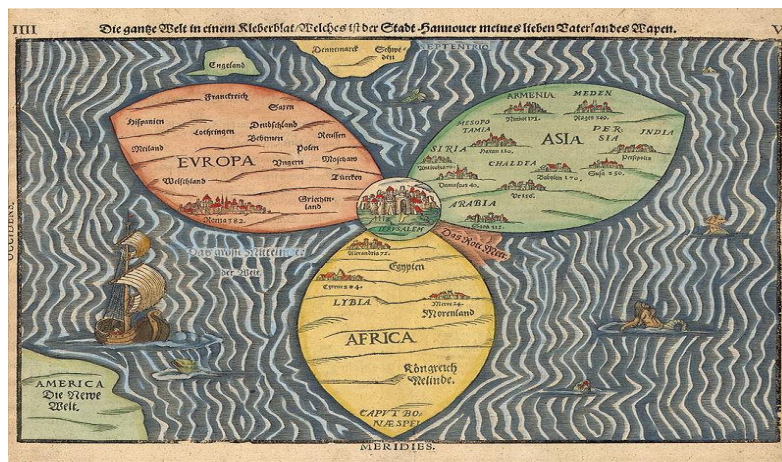
پيامد افزایش جمعیت و انباشت اقتصادی در یک منطقه، تعارض منافع فردی و گروهی، برانگیختن حس حسادت و تمایل به رقابت، تصاحب اراضی و ثروت دیگران است. زبان ملی، ایدئولوژی جمعی، منافع اقتصادی و مرزهای مشترک، دال‌های مرکزی و عوامل وحدت‌بخش و ضامن ماندگاری دولت‌ملت‌ها هستند؛ از این رو تعیین قلمرو جغرافیای سیاسی و تکوین کلان‌شهرها از الزامات تشکیل دولت‌ملت‌هاست. از اینجا به بعد، لایه دیگری به نام جغرافیای سیاسی (Geopolitic) پدیدار می‌شود که تکلیف آن، پاسداری از قراردادهای سرزمین و تأمین همه‌جانبه حقوق شهروندی از طریق قانون‌گذاری، اعمال قانون و نظارت بر حسن اجرای آن است. برون‌داد وضعیت پایدار در لایه‌های سه‌گانه مذکور، تشکیل لایه چهارمی با عنوان جغرافیای فرهنگی (Geoculture) است که بستر پیدایش ادبیات و هنرهای دیگر است. یکی از نخستین ویژگی‌های جغرافیای فرهنگی یک منطقه، مرکزیت نهاد دینی مذهبی است که تأثیر بسزایی در تکوین کانون‌های ادبی داشته است.

هنریش بونتینگ (Heinrich Bünting, 1581) نقشه‌ای از جهان ترسیم کرد که به نقشه «مپا موندی» (Mappa Mundi) معروف است. در این نقشه که به شکل گل سه‌پر با یک حلقه میانی است، گلبُرگ‌ها نشان‌دهنده قاره‌های آسیا، اروپا و آفریقا و

^۱. متوفی به اختصار م. آمده است.

^۲. واقع در ازبکستان، حدود شهر ترمذ.

نیز حلقه میانی (مرکز دنیا) شهر اورشلیم است. این نقشه، استعاره گویایی برای مرکزیت دینی یک شهر در جهان است. در ادامه، تصویر این نقشه آمده است:

شکل ۱. نقشه مپا موندی (Carlton, 2015, p. 42)

مشابه روایت نقشه مپا موندی از مرکزیت اورشلیم، روایت‌های مشابهی درباره کعبه نیز هست؛ مثلاً در بیت «کعبه همچون شاه زنبوران میان‌جا معتکف / عالمی گردش چو زنبوران غریبان آمده» (خلقانی، ۲۵۳۷ش، ص. ۳۷۹) منظور از «میان‌جا» مرکز زمین (مکه) است. پیش از اسلام، شهر مکه به واسطه بنای کعبه و مرکزیت عبادی آن به یک فرهنگ‌شهر ارتقا یافت و به دلیل جایگاه ویژه‌ای که میان مسلمانان داشت، مرکزیت عبادی اقتصادی مکه به دوره اسلامی رسید و تا زمان حاضر ادامه داشته است. این شهر هم پیش از اسلام و هم در دوره اسلامی مقصد زائران و بازرگانان بود. «عکاظ» بازار بزرگی بین مکه و طائف بود که سالی یک بار برپا می‌شد. بازرگانانی که به قصد زیارت و عبادت، در ماه ذی‌القعدة و اندکی پیش از موسم حج به عکاظ می‌رفتند، موجب رونق اقتصادی منطقه و به‌ویژه شهر مکه شدند. گردهمایی قبایل عرب، ثروت حاصل از اقتصاد بازرگانی و تمایل به مفاخرات قبیله‌ای در شکل بیان هنری، بازار عکاظ را به یکی از پویاترین کانون‌های شعر و خطابه عربی تبدیل کرد (نک: حمور، ۲۰۰۰م، ص. ۱۶۵-۱۹۹). در این کانون، شعرهای عربی، دوری و برگزیده می‌شد. یکی از داوران شعر منتخب عربی در سوق عکاظ، نابغه ذبیانی (م. ۶۰۵م) بود و آن‌گونه که در معجم‌الادباء آمده، جایگاه ویژه‌ای میان داوران داشته است: «کانت تضرب للنابعة خیمه من آدم بسوق عکاظ و تأتي الشعراء من سائر الآفاق فتعرض اشعارها عليه فيحكم من الأجداد، و خبره مع حسن و غيره معروف» (یاقوت حموی، ۱۹۹۳م، ج. ۲، ۸۹۳).

دوره اسلامی، عصر تزاحم گفتمان ایرانی و اسلامی است. با ورود اسلام به ایران، امپراتوری یکپارچه ساسانی، از هم گسسته شد و پاره‌های آن تا پیش از صفویه از یک سو بین دست‌نشانده‌ها و عاملان اموی، عباسی و مغول و از سوی دیگر میان امیران و کارگزاران ایرانی تبار دست‌به‌دست می‌چرخید. سلاطین غیرایرانی این مهم را دریافته بودند که بدون پشتیبانی سیاسی و دینی خلیفه، فرمانروایی بر ایران ناممکن است؛ حتی طاهریان و سامانیان هم که تبار ایرانی داشتند، ناگزیر از تطمیع و تمکین خلیفه بودند. در ایران، حکمرانی از آن فرمانروایانی بود که یا نسب و نژاد پادشاهی داشته‌اند یا جایگاهی در گفتمان اسلامی. حاکمان غیرایرانی که اغلب از ترکان آسیای میانه بودند، میانه‌ای با اسلام حقیقی نداشتند؛ باین‌حال اسلام آوردند و برای تثبیت و تداوم سلطنت به مذهب خلفا درآملند؛ از این‌رو، مراکز حکومت آنان محل استقرار عالمان دینی و رفت‌وآمد سفیران

دارالخلافة بغداد بود. باوجود اینکه تا پیش از رسمی شدن تشیع در عصر صفوی، کمتر شهری در ایران مرکزیت عبادی داشت، مرکزیت دینی پایتخت‌های سیاسی و به تبع آن، ارجمندی زبان عربی به مدد حضور نمایندگان خلیفه و تمکین سلطان، انگیزه حضور شاعران و نویسندگان عرب و عربی‌گرا را می‌افزود. از نمونه‌های این رفت‌وآمدها، حضور شاعران عرب در کانون ادبی نیشابور عصر طاهریان و دریافت پاداش‌های هنگفت است. دِعیل بن علی خُزاعی (م. ۲۲۰ق)، ابوتَمّام طائی (م. ۲۲۸ق)، ابوسعید ضریر (م. ۲۳۰ق) و ابوعَمیئل عبدالله بن خُوَیلِد (م. ۲۴۰ق) از شاعران عرب دربار عبدالله بن طاهر بودند (نک: اکبری، ۱۳۸۴، ص. ۲۰۸-۲۰۹).

ماجرای فتوای علمای دینی فرارود (بلخ، بخارا، باب‌الهند، سمرقند، سیبجانب، فرغانه و...) به ترجمه فارسی قرآن در زمان منصور بن نوح سامانی، روایت مشهوری است که در تاریخ و ترجمه تفسیر طبری آمده است: «بفرمود امیر سید ملک مظفر ابوصالح این جماعت علما را تا ایشان از میان خویش هرکدام فاضل‌تر و عالم‌تر اختیار کنند تا این کتاب را ترجمه کنند. پس ترجمه کردند» (طبری، ۱۳۵۶، ج. ۶/۱). سمرقند و بخارا از ۲۴۲-۳۸۹ق حدود ۱۵۰ سال پایتخت سامانیان بود. مرکزیت دینی و مرجعیت فقیهان این شهرها افزون‌بر موقعیت سیاسی، اقتصادی و فرهنگی، تأثیر بسزایی در شهرت آنها به‌عنوان کانون ادبی داشت. جایگاه زعمای دینی کانون‌های ادبی به‌لندازه‌ای بود که گاهی با شاعران مشهوری چون رودکی و فردوسی نیز از در مخالفت برمی‌خاستند و به تکفیر آنان حکم می‌دادند. ماجرای نابینا شدن رودکی و تنزل مقام او از ملک‌الشعرایی تا بیرون‌راندنش از بخارا و حکم معروف ابوالقاسم گرکانی از منع دفن فردوسی در گورستان مسلمانان (نک: نظامی، ۱۳۸۵، ص. ۶۵) مشهور است.

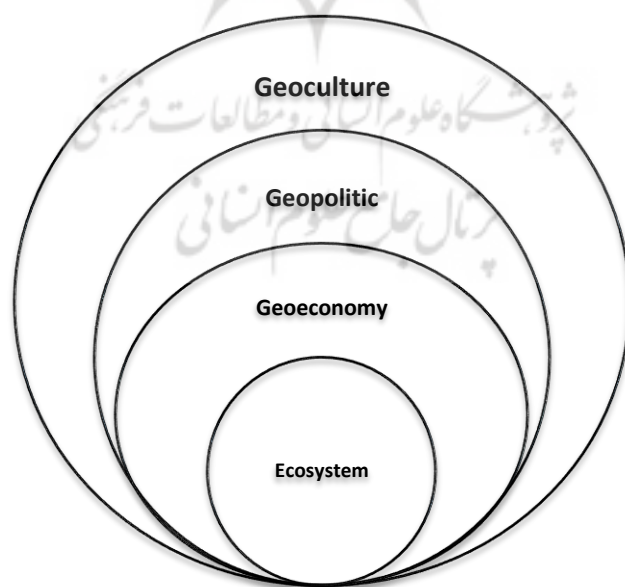
نمونه دیگر، غروه‌های محمود غزنوی در هندوستان است که با جواز خلیفه و بهانه گسترش اسلام، جریان تازه‌ای از مهاجرت‌ها به شبه‌قاره شروع شد. رسالت ظاهری فاتحان مسلمان، گسترش دین در شبه‌قاره بود. فتوحات محمود از سوی شمال هند بود و شهرهایی مانند بدائون و دهلی کانون تبلیغات مبلغان دینی بود. نومسلمانان هندی، اسلام را با زبان فارسی می‌آموختند و این حرکت سرآغاز تکوین شهرهایی مثل بدائون و دهلی به‌عنوان کانون‌های ادبی نوظهور در ادبیات فارسی شد که بعدها شخصیت‌هایی چون امیرخسرو دهلوی (م. ۷۲۵ق)، حسن دهلوی (م. ۷۳۷ق) و عبدالقادر بدائونی (م. ۱۰۲۴ق) در آن بالیدند. اعلان رسمیت تشیع، هم‌زمان با تاج‌گذاری شاه اسماعیل صفوی موجب جلب توجه عالمان و پیروان شیعی به تبریز شد. مقاصد دیگر مهاجران شیعی عصر صفویه، به‌جز مراکز حکومت (تبریز، قزوین و اصفهان) شهرهای مذهبی قم، کاشان و مشهد بود که هرکدامشان یک کانون ادبی مهم دوره صفویه بودند. مرور اجمالی لقب و شهرت شمار فراوانی از شاعران و نویسندگان منسوب به این شهرها گویای این است که مرکزیت نهاد دینی مذهبی در یک منطقه یا شهر می‌تواند عامل تأثیرگذاری در مرکزیت ادبی آن باشد.

جغرافیای سیاسی و فرهنگی به‌دلیل ارتباطی که با نهادهای قدرت دارد، بسیار به یکدیگر نزدیک است؛ ازاین‌رو پیوند دیگری که بین مکانمندی و ساختار قدرت‌ها، عموماً و به‌ویژه قدرت دینی وجود دارد، نمایش اقتدار در معماری است. این بستر را جغرافیا در اختیار نهادهای قدرت می‌گذارد تا خودشان را در قالب معماری‌های بامهابت و باشکوه بازنمایی کنند. این فرایند از هنگام تشکیل نخستین تمدن‌ها همواره با نهادهای قدرت همراه بوده است. تندیس‌ها و سردیس‌های اسطوره‌ای و شخصیت‌های بزرگ سیاسی و دینی، مجموعه اهرام جیزه در مصر، هرم‌های ساخته‌شده در تئوتیهواکان (Teotihuacan) مکزیک، پرستش‌گاه‌ها و مجسمه‌های بودایی در هند و تبت تا چین و ژاپن، معبد‌ها، آتشکده‌ها، قصرهای سلطنتی مانند تخت‌جمشید، کعبه، کلیساها و ناقوس‌های بزرگ، قلعه‌ها و نقش‌برجسته‌ها و بناهایی چون طاق‌بستان در تمدن‌های باستان تا مجسمه حضرت موسی (ع) از میکل-آنژ (Michel-Ange, 1516)، تندیس آزادی (1884) و برج‌های هفت‌گانه «مرکز تجارت

جهانی» در منهتن نیویورک و... واهمه و هیمنه‌ای در ناخودآگاه بیننده برمی‌انگیزد. به‌این‌ترتیب، شکوه مکان در دل بیننده پدیدار و بزرگی و اقتدار نهادهای قدرت مجسم می‌شود. تجسم اقتدار، اقتدارآفرین است و اقتدار، آن انتظار احترام و اعتبار را برای گفتمان‌ها به ارمغان می‌آورد و عاملی می‌شود برای جذب سرمایه انسانی به کانون‌هایی که محل تجمع و مراکز قدرت سیاسی و دینی هستند.

شخصیت‌های شاخصی که در این کانون‌ها جذب شده‌اند و آثاری که می‌آفرینند، به‌عنوان عنصری فعال در خدمت گفتمان غالب خواهند بود. همان‌گونه که متکلمان و مترجمان بزرگ، روزگاری در «خزانة الحکمة» هارون و مأمون عباسی بودند، بعدها نویسندگان برجسته‌ای چون بونصر مشکان و بیهقی در دربار غزنویان فعالیت می‌کردند و از گونه همین مراکز، نظامیه‌ها بود که شخصیت‌هایی مانند خواجه نظام‌الملک توسی، محمد غزالی، خیام، سعدی و مولوی در آن تحصیل و تدریس کرده‌اند. هم‌زمان با عصر صفویه، عبدالرحیم خان‌خانان که وزیر اکبر و جهانگیر شاه گورکانی بود و امارت شهر برهان‌پور هند را داشت، در این شهر «کتاب‌خانه بزرگی تأسیس کرد و از سراسر جهان اسلام علما، هنرمندان، خوش‌نویسان و نقاشان را برای همکاری با کتاب‌خانه و رونق آن دعوت کرد» (فتوحی رودم‌معجنی، ۱۳۹۴، ص. ۲۴۶). دنباله این رشته، هم‌اکنون در پایتخت‌های سیاسی است. این شهرها اکنون محل حضور چهره‌های شاخص علمی، فرهنگی و ادبی است.

در هرم پنج‌طبقه «سلسله‌مراتب نیازها»ی مزلو^۱ رأس هرم «خودشکوفایی و خودانگیزی» است که خلاقیت و آفرینش‌های هنری در این مرتبه قرار دارد. به‌بیان‌دیگر، پدیده‌های هنری، پاسخ‌گوی نیازهای ثانویه انسان است و این مهم هنگامی برآورده می‌شود که حداقل‌هایی در وضعیت بهنجار و پایدار لایه‌های چهارگانه گفته‌شده وجود داشته باشد. کانون‌های ادبی در چنین بستری پدیدار خواهند شد؛ مراکزی که «محل تجمع هنرمندان و شکل‌گیری جریان‌های ادبی» (زرقانی، ۱۳۸۸، ص. ۱۰۰) است. تا اینجا مشخص شد که زیست‌بوم و شکل‌گیری جغرافیای اقتصادی، سیاسی و فرهنگی، هسته و لایه‌های زیرساخت کانون‌های ادبی است:

شکل ۲. نمودار لایه‌های چهارگانه زیرساخت کانون ادبی

^۱ . Abraham (Harold) Maslow (1908- 1970)

تشکیل یک کانون ادبی، به معنای تثبیت همیشگی مرکزیت یک منطقه نیست. گاهی تغییر در لایه‌های زیرساخت کانون‌های ادبی، نظم کانونی موجود را به هم می‌ریزد. نگاهی به پراکندگی جغرافیایی کانون‌های ادبیات فارسی این مسئله را روشن‌تر می‌کند. پس از ورود اسلام به ایران، شمار بسیاری از زرتشتیان به ایالت گجرات و ماهاراشترا در غرب هند مهاجرت کردند و در آنجا جامعه «پارسیان هند» را تشکیل دادند که زبان و ادبیات ویژه خود را داشتند؛ پارسی میانه با خط پهلوی و اوستایی (دین دبیره). لیللت گجرات، به دلیل نزدیکی به دریا و خاک حاصلخیز، زیست‌بوم مناسبی برای اقامت ایرانیان بود. مهاجران زرتشتی، ثروت فراوانی را با خود از ایران به هند برده بودند. حاکم وقت گجرات نیز با وضع شرط‌هایی، مهاجران ایرانی را پذیرفت. نوواردان ایرانی هم با حفظ برخی سنت‌های ایرانی و پذیرش قراردادهای بومی هند، خودشان را با فرهنگ جامعه هدف سازگار کردند. به این ترتیب پس از فروپاشی ساسانیان با مهاجرت گویشوران پارسی به ایالت‌های غرب و جنوب غربی هند، برای نخستین بار نظم کانونی در جغرافیای تاریخ ادبی ایران تغییر کرد و کانون‌های ادبی تازه‌ای در هند سر برآوردند.

موج دوم حضور جدی ایرانیان در شبه‌قاره از لشکرکشی‌های محمود غزنوی (م. ۴۲۱ق) آغاز شد که سرآغاز دوره پانصدساله حکومت مسلمانان در هند است. پیشاور، مولتان، لاهور، پنجاب، کشمیر، ماتورا، قنوج، گوالیور و سومات مسیره‌های اصلی لشکرکشی محمود بود. این مناطق و شهرها که پس از تصرف، خراج‌گذار حکومت غزنوی شد، عمدتاً در شمال و شمال غرب شبه‌قاره قرار داشت. فارسی، زبان رسمی کارگزاران غزنوی در هند بود. گفتمان دینی اسلام و گفتمان عرفانی از رهگذر زبان فارسی گسترش می‌یافت و شهرهای جدیدی در شبه‌قاره مقصد پارسی‌گویان هند شد. این بار نیز نظم کانونی دیگری در شبه‌قاره برقرار و کانون‌های ادبی جدیدی پدیدار شد. پس از این، نمونه‌ای دیگر از تغییر نظم کانون‌های ادبیات فارسی در سده‌های هفتم و هشتم هجری، حمله مغول است که موجب انتقال مرکزیت کانون‌های ادبی از فرارود و خراسان به مرکز و جنوب ایران، آذربایجان، عثمانی و هند شد. در پایان دوره تیموریان با انتقال مرکز قدرت سیاسی به هند در زمان بابر، سلسله پادشاهی قدرتمندی در شمال شبه‌قاره ایجاد شد و به مرور گسترش یافت. کابل، آگره، دهلی، لاهور و فاتح‌پور مراکز قدرت و ثروت سلاطین گورکانی بود. ثروت متمرکز در این دربارها، توجه پادشاهان را به معماری، نگارگری و ادبیات جلب کرده بود؛ مسئله‌ای که شاعران و مورخان ایرانی عصر صفویه را با کاروان هند^۱ رهسپار می‌کرد. مقصد دیگر پارسی‌گویان این دوره، فرهنگ‌شهرهای امپراتوری عثمانی بود. در قلمرو شاهان صفوی نیز کانون‌های ادبی عمدتاً مراکز قدرت سیاسی (تبریز، قزوین و اصفهان)، بازرگانی (کاشان) و دینی مذهبی (قم و مشهد) بود. نمونه دیگری از تأثیر تغییر نظم کانونی بر گونه‌های ادبی گسست سنت تذکره‌نویسی در ماوراءالنهر بود. گزارش‌ها نشان می‌دهد که «پس از جدایی سیاسی ایران و ماوراءالنهر... در سده دوازدهم و بیشتر سال‌های سده سیزدهم هیچ اثر مستقلی در این نوع ادبی در این منطقه تألیف نشد» (خدایار، ۱۳۹۹، ص. ۱۳۳). غرض این بخش از نوشتار، بیان سیر تغییر و تحول تاریخی کانون‌های ادبی نبود؛ تنها می‌خواستیم با ارائه چند نمونه نشان دهیم که پیامد تحول در زیرساخت‌های لایه‌ای، تغییر نظم کانونی و پیدایش کانون‌های ادبی جدید است.

۲-۲. تعریف و طبقه‌بندی کانون‌های ادبی

تجمع ویژگی‌های زیست‌بوم، معماری، جغرافیای سیاسی، اقتصادی و فرهنگی، وضعیتی روحی برای فرد ایجاد می‌کند که در پی آن تصمیم می‌گیرد آیا می‌تواند با آن فضا تعامل داشته باشد یا نه؟ دُبور (Debord, 1955) از این وضعیت با عنوان جغرافیای روانی (Psychogeography) تعبیر می‌کند که ناظر بر تأثیرات آگاهانه یا ناآگاهانه جغرافیا بر احساسات و رفتار اشخاص است.

^۱. کاروان هند (۱۳۶۹) همچنین نام کتابی از احمد گلچین معانی است؛ در احوال و آثار شاعران عصر صفوی که به هندوستان رفته‌اند.

برایند باهم‌آیی و مفصل‌بندی این لایه‌های چهارگانه، سازنده فضا (مکانی) است که چگونگی تعامل شاعران/ نویسندگان را با محیط پیرامونشان تعیین می‌کند؛ مقوله‌ای که در این مقاله از آن با عنوان کانون ادبی نام بردیم. فرایند تکوین کانون ادبی، یک پیوستار است و به بیان استعاری هنگامی به ثمر می‌رسد که مغز (زیست‌بوم)، هسته (جغرافیای اقتصادی)، گوشت (جغرافیای سیاسی) و پوست (جغرافیای فرهنگی) میوه یک منطقه به کمال رسیده باشد. در تاریخ ادبیات نمی‌توان فضایی را به عنوان کانون ادبی متصور شد که حداقل‌های ویژگی زیست‌بوم را نداشته و اقتصاد آن راکد و فروپاشیده باشد؛ قدرت سیاسی از آن پشتیبانی نکند و فاقد نهادهای متولی فرهنگ باشد. گزاره معروفی هست که هر دستاوردی حاصل پیوند سه‌گانه زمان، انرژی و سرمایه است؛ یعنی هنگامی فرد یا گروه به نتیجه می‌رسد که هر کدام از اینها به اندازه مشخصی در فرایند تولید (آفرینش) اثرگذار باشد. باوجود این، ممکن است احتمال نাত্রازی هر کدام از اینها در چرخه تولید وجود داشته باشد. در این صورت، دو شاخص دیگر باید کمبود دیگری را پوشش دهند. در تشکیل کانون ادبی هم این حکم، صادق است؛ یعنی اگر یک لایه زیرساخت کانون ادبی ناکافی باشد، در صورتی که کاستی آن را دیگر لایه‌ها جبران کنند، فرایند تکوین همچنان ادامه خواهد یافت.

اگر بخواهیم کانون ادبی را تعریف کنیم، نخست باید ملاک و معیاری برای آن داشته باشیم. چگونگی تکوین کانون‌های ادبی را می‌توان از رهگذر برهم‌کنش لایه‌های چهارگانه زیست‌بوم، جغرافیای اقتصادی، جغرافیای سیاسی و جغرافیای فرهنگی توضیح داد؛ هر کدام از این لایه‌ها ضمن استقلال نسبی، به دلیل تعاملی که با دیگر لایه‌ها دارد، وضعیتی زایشی برای آفرینش و شکوفایی ادبی در یک مکان خاص ایجاد می‌کند. این لایه‌ها به صورت یک پیوستار عمل می‌کنند و افزون‌بر محیط فیزیکی، فضای فکری لازم را برای آفرینش‌های ادبی به وجود می‌آورد.

زیست‌بوم، امکانات اولیه و اساسی را برای تشکیل سکونتگاه‌های انسانی فراهم می‌کند. منابع طبیعی، آب‌وهوا و موقعیت طبیعی یک منطقه بر قابلیت سکونت و ظرفیت آن در تکوین جوامع تأثیر می‌گذارد؛ به عنوان مثال، دره‌های حاصلخیز، در امتداد رودخانه‌های دجله، فرات، جیحون و سند، جمعیت‌های متراکم را با تولید مازاد مواد غذایی پوشش می‌دهد و با رونق اقتصادی حاصل از بازرگانی، ساکنان را از کارهای دشوار معیشتی رها می‌کند تا به فرایندهای خلاقانه‌ای مانند نوشتن بپردازند. زیست‌بوم‌ها همچنین مولد و منشأ اسطوره‌های محلی، فولکلور و داستان‌سرایی هستند و با حضور در تخیل ادبی یک مکان، بازآفرینی می‌شوند.

وجود وضعیت پایدار زیست‌بوم در یک منطقه، موجب شکل‌گیری جغرافیای اقتصادی ویژه‌ای خواهد شد که شامل شبکه‌های بازرگانی، نظام‌های اقتصادی و توزیع ثروت در آن منطقه است. کانون‌های ادبی اغلب در مناطق پرجنب‌وجوش اقتصادی ظهور می‌کنند؛ زیرا در این فضاها حمایت‌های مالی از شخصیت‌های ادبی، امکان تکثیر آثار و ایجاد مؤسسات آموزشی در سطح مطلوب وجود دارد. شهرهایی مانند نیشابور و بخارای عهد سامانی یا تبریز و اصفهان عصر صفوی به دلیل اقتصاد قوی خود، به مراکز فعالیت ادبی تبدیل شد. مسیرهای تجاری منتهی به این کانون‌ها به دلیل فراهم بودن امکان معرفی شخصیت‌ها و آثار ادبی در سطوح فرامنطقه‌ای، موجب تقویت تعامل فرهنگی و نوآوری در ادبیات می‌شود.

لایه سوم، جغرافیای سیاسی، ساختارهای قدرت، فرمانروایی و روابط بین‌الملل را دربرمی‌گیرد. ثبات سیاسی می‌تواند محیطی مساعد برای شکوفایی ادبی ایجاد کند. نظام‌های حمایتی تحت پوشش سلطنت‌ها یا امپراتوری‌ها، مانند دربار گورکانیان هند و انجمن‌های ادبی دوره قاجار، مانند انجمن خاقان حمایت مالی و اعتبار لازم را برای شاعران و دانشمندان فراهم می‌کرد. جغرافیای سیاسی، همچنین عامل تعیین‌کننده و تسلط زبان نیز است. گسترش و سلطه زبان‌های اروپایی در سطح بین‌المللی - که از پیامدهای استعمار بود - از سویی موجب تقویت این زبان‌ها شد و از سوی دیگر زبان‌های بومی را سرکوب کرد؛ وضعیتی که موجب پیدایش سنت‌های ادبی ترکیبی در کانون‌های ادبی شد.

در نهایت، جغرافیای فرهنگی، هنجارها و شیوه‌های هنری مشترکی را نشان می‌دهد که هویت جامعه‌ای را تعریف می‌کند. جنبش‌هایی مانند ملی‌گرایی ایرانیان در سده‌های آغازین هجری که در اشکال گوناگونی چون نهضت شعوبیه و فرهنگ دهقانی که در بخش‌هایی از خراسان و فرارود شکل گرفت یا گسترش فرهنگ قهوه‌خانه‌ای در عصر صفوی، نشان می‌دهند که چگونه خرده‌فرهنگ‌ها می‌توانند در جوامع بزرگ‌تر موجب تکوین کانون‌های ادبی مانند توس و اصفهان و کاشان باشند. به این ترتیب کانون ادبی، زیست‌بوم پایداری است که شاکله فرهنگی آن بر بنیاد اقتصاد پویا و ساختار سیاسی منسجمی استوار است.

یکی از کانون‌های ادبیات فارسی در دوره گورکانیان، شهر برهان‌پور هند بود. «دربار خان‌خانان در شهر برهان‌پور به مدت سه دهه مرکز ادبی و محل تجمع دانشمندان، فاضلان و شاعران مشهور و مؤثر فارسی‌زبان بود. بزم ادبی این سپهسالار را 'حلقه ادبی برهان‌پور' می‌نامم. شاعران آن روزگار، این حلقه ادبی را 'بزم سخن‌سنجان خان‌خانان' یا 'دارالعیار سخن' نامیده‌اند. این حلقه از نظر ذوق، سلیقه و معیارهای ادبی ویژگی‌های خاصی داشت» (فتوحی رودمعجنی، ۱۳۹۴، ص. ۲۴۸-۲۴۹). در توصیف ذکر شده، سه کلیدواژه هست: شهر برهان‌پور، سه دهه و زبان فارسی که به ترتیب، ناظر بر فضا (مکان)، زمان و زبان رایج است. زبان، ابزار بیان هنر کلامی (ادبیات) است که در بستر زمان (تاریخ) جاری است و در فضایی مشخص شکل می‌گیرد؛ فضایی که زیرساختی چهارلایه‌ای (زیست‌بوم، جغرافیای اقتصادی، جغرافیای سیاسی و جغرافیای فرهنگی) دارد و هر لایه ضمن استقلال نسبی، سازنده لایه دیگر است و هر کدام می‌تواند لایه‌های دیگر را بازتولید کند.

پرسشی که در این بخش از مقاله به آن می‌پردازیم، چگونگی طبقه‌بندی این فضاها در مطالعات تاریخ ادبی است. طبقه‌بندی و نام‌گذاری جغرافیایی موجود در تذکره‌ها، تاریخ ادبیات‌ها و منابع سبک‌شناسی، ما را به این مهم رهنمون می‌کند؛ چنان‌که پیش‌تر هم اشاره کردیم، تذکره‌نویسان از مکان به عنوان معیاری برای رده‌بندی شرح احوال و آثار شخصیت‌ها استفاده کرده‌اند. سرآمد تذکره‌هایی از این دست، هفت/قلیم رازی (۱۳۴۰) است. روضه الاولیاء آزاد بلگرامی (۱۱۶۱ق)، تحفه الشعراء افضل بیگ‌خان اورنگ‌آبادی (۱۹۶۱م) و مقالات الشعراء قانع تتوی (۱۹۵۷م) به ترتیب، تراجم مشایخ بزرگ دکن، شاعران دکن و شرح احوال و آثار شعرای فارسی‌گوی سند است. برخی نیز مانند تذکره شعری کشمیر از سالم کشمیری (۱۹۶۷م) و تذکره سخنوران بیهقی مروچی (۱۳۷۹) به همین صورت نام‌گذاری شده است.

در منابع سبک‌شناسی و تاریخ ادبی، سبک خراسانی، آذربایجانی، عراقی و هندی اصطلاحاتی رایج و پرکاربردند که معیار نام‌گذاری آنها وابستگی مکانی است. نویسندگانی همچون ریاحی (۱۳۵۰) در نفوذ زبان و ادب فارسی در قلمرو عثمانی و گلچین معانی (۱۳۶۹) در کاروان هند نیز همین معیار را در تألیفاتشان لحاظ کرده‌اند. به این ترتیب، کانون‌های ادبی را از نظر گستره قلمرو می‌توان به سه دسته تقسیم کرد: ۱. سرزمینی؛ ۲. منطقه‌ای؛ ۳. شهری. کانون‌های ادبی سرزمینی، گسترده‌ترین قلمروهای سیاسی را دربرمی‌گیرد؛ مانند ایران، هند و عثمانی. این گونه کانون‌ها خود به بخش‌های کوچک‌تری تقسیم می‌شوند که گاهی جریان‌ها، ژانرها و آثار ادبی آن، هویت ویژه خود را دارد؛ مانند دکن، سند، خراسان و آذربایجان که کانون‌های ادبی منطقه‌ای هستند. ذیل این مناطق، فرهنگ‌شهرهایی هستند که تجمع لایه‌های زیرساخت کانون ادبی در آنها به اندازه‌ای است که محل تجمع شاعران/نویسندگان و رواج جریان‌ها و ژانرهای خاص است؛ مانند توس، سمرقند، بخارا، نیشابور و شیراز.

۳. نتیجه

بررسی شاخص‌های برون‌متنی در پژوهش‌های تاریخ ادبی که متأثر از نظریه ساختارگرایی است، امری ضروری و گریزناپذیر است؛ زیرا آفرینش‌های ادبی، برابند رابطه تعاملی فردیت (نبوغ هنری شاعر/نویسنده)، بینامتنیت و برون‌متنیت (زمان، مکان، زبان، سیاست، فرهنگ، دین و...) است و بدون در نظر گرفتن شاخص‌های برون‌متنی، پژوهش در تاریخ ادبیات، دست‌کم با

رویکردهای «تکوینی» و «هرمنوتیکی» عملاً ممکن نخواهد بود. فضای حضور و تجمع شاعران/ نویسندگان که در این مقاله با نام کانون ادبی از آن نام بردیم، یکی از این شاخص‌هاست. تکوین کانون‌های ادبی، مسئله‌ای گفتمانی است که فعلیت آن مستلزم مفصل‌بندی عناصر لایه‌های چهارگانه جغرافیای طبیعی، اقتصادی، سیاسی و فرهنگی است. فضا عنصری فعال در کانون‌بندی است و با ادبیات، پیوندی تعاملی دارد؛ به این صورت که هم فضاها عاملی مؤثر در تکوین کانون ادبی و تعیین‌کننده نظم کانونی ادبیات در قلمرو زبان است و هم شخصیت‌ها، آثار و ژانرها - که عناصر فعال در کانون‌های ادبی هستند - بر پیکربندی فضاها به‌عنوان شاخص برون‌متنی مؤثر بر ادبیات اثرگذارند. کانون‌های ادبی، همیشگی و پایدار نیستند و نظم کانونی قلمروهای ادبی دائم تغییر می‌کند. این سیالیت و ناترازی، متأثر از جابه‌جایی لایه‌های زیرساخت کانون ادبی است. به این ترتیب، تحت‌تأثیر این تغییرات، چند وضعیت ممکن است ایجاد شود: ۱. کانون‌های ادبی قدیمی از بین می‌روند؛ ۲. اعتبار و رونق گذشته را از دست می‌دهند؛ ۳. به گونه دیگری پیکربندی می‌شوند تا پذیرای شخصیت‌ها و گونه‌های ادبی متفاوتی نسبت به قبل باشند؛ ۴. در کانون‌های ادبی دیگر استحاله و بازتولید می‌شوند و حیاتشان ادامه می‌یابد؛ ۵. کانون‌های ادبی تازه‌ای در قلمرو زبان سر برمی‌آورند. هرگاه فضایی به‌عنوان کانون ادبی تعریف شود یا زیرساخت‌های چهارگانه لازم را برای شکل‌گیری داشته است یا در صورت کاستی در یک لایه، لایه‌های دیگر آن را پوشش داده‌اند. فضاهایی که قابلیت و ظرفیت کانون‌بندی را داشته باشند، ویژگی‌های کمی و کیفی خاص خود را خواهند داشت که نشانه تشخیص و تمایز آنها در نظم کانونی قلمرو ادبی است.

منابع

- آزاد بلگرامی، غلام علی (۱۳۹۱ق). *روضه الأولیاء*. مطبع اعجاز محمدی.
- ابن حوقل، ابوالقاسم محمد (۱۳۶۶). *سفرنامه‌ی ابن‌حوقل (ایران در صورة الأرض)* (جعفر شعار، مصحح و مترجم). امیرکبیر.
- ابن‌خردادبه، عبیدالله بن عبدالله (۱۳۷۱). *مسالك و ممالك* (سعید خاک‌رند، مترجم). مؤسسه مطالعات و انتشارات تاریخی میراث ملل با همکاری مؤسسه فرهنگی حنفاء.
- ابن‌رسته، احمد بن عمر (۱۸۹۲م). *الأعلاق النفیسه*، دار صادر.
- اصطخری، ابراهیم بن محمد (۲۰۰۴م). *المسالك و الممالك* (محمد جابر عبدالعال الحینی، محقق). الهيئة العامة لقصور الثقافة.
- افضل بیک قاقشال اورنگ‌آبادی (۱۹۶۱م). *تحفة الشعراء* (به کوشش حفیظ قتیل). حیدرآباد دکن.
- افضل‌الدین کرمانی، احمد بن حامد (۱۳۲۶). *بدايع الأزمان فی وقایع کرمان* (مهدی بیانی، مترجم). انتشارات دانشگاه تهران.
- اکبری، امیر (۱۳۸۴). *تاریخ حکومت طاهریان از آغاز تا انجام*. بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی و سمت.
- باختین، میخائیل (۱۳۸۷). *تخیل مکالمه‌ای: جستارهایی دربارهٔ رمان* (رؤیا پورآذر، مترجم). نی. (اثر اصلی منتشر شده در ۱۹۸۱)
- باخرزی، علی بن حسن (۱۴۱۴ق). *دُمیة القصر و عصره أهل العصر* (تحقیق محمد التونجی؛ ج. ۱-۳). دارالجیل.
- بهار، محمدتقی (۱۳۸۹). *سبک‌شناسی* (ج. ۱-۳). امیرکبیر.
- بهزادی اندوهجردی، حسین (۱۳۷۰). *تذکره شاعران کرمان (ستارگان کرمان)*. هیرمند.
- ثعالبی، عبدالملک بن محمد (۱۴۲۰ق). *یتیمه الدهر فی محاسن أهل العصر* (تحقیق مفید محمد قمیحه؛ ج. ۱-۶). دارالکتب العلمیه.

حمور، عرفان محمد (۲۰۰۰م). *سوق عکاظ و مواسم الحج*. مؤسسه الرحاب الحدیثه.

- خاقانی، بدیل بن علی (۲۵۳۷ش). دیوان (علی عبدالرسولی، مصحح).: چاپخانه مروی.
- خدایار، ابراهیم (۱۳۹۹). واضح بخارایی و تبیین نقش وی در احیای سنت تذکره‌نویسی ادبی فارسی در ماوراءالنهر. فنون ادبی، ۱۲ (۳)، ۱۲۹-۱۴۸. <https://doi.org/10.22108/liar.2020.122171.1826>
- رازی، امین‌احمد (۱۳۴۰). هفت اقلیم (جواد فاضل، مصحح؛ ج. ۳). کتاب‌فروشی علی‌اکبر علمی و کتاب‌فروشی ادبیه.
- ریاحی، محمد امین (۱۳۵۰). نفوذ زبان و ادبیات فارسی در قلمرو عثمانی. امیرکبیر.
- زرقانی، سید مهدی (۱۳۸۸). تاریخ ادبی ایران و قلمرو زبان فارسی: تطور و دگردیسی ژانرها تا میانه سده پنجم به انضمام نظریه تاریخ ادبیات. سخن.
- سالم کشمیری، محمد اسلم خان (اصلاح متخلص به میرزا) (۱۹۶۷م). تذکره شعری کشمیر (سید حسام‌الدین راشدی، مصحح). اقبال آکادمی پاکستان.
- صفا، ذبیح‌الله (۱۳۳۳). حماسه‌سرایی در ایران از قدیمی‌ترین عهد تاریخی تا قرن چهاردهم هجری. امیرکبیر.
- طبری، محمد بن جریر (۱۳۵۶). ترجمه تفسیر طبری (حبیب یغمایی، مصحح؛ ج. ۱-۷). توس.
- عوفی، محمد بن محمد (۱۳۹۵). لباب‌الالباب (با مقدمه محمد قزوینی و تصحیح جدید و حواشی و تعلیقات سعید نفیسی؛ ادوارد جی. براون، مصحح). هرمس.
- فتوحی رودمجنی، محمود (۱۳۹۴). نقش حلقه ادبی برهان‌پور هند در دگرگونی شعر فارسی در آغاز قرن یازدهم هجری قمری. ایران‌نامه، ۳۰ (۴)، ۲۴۰-۲۷۴.
- <https://www.irannamag.com/wp-content/uploads/2016/03/30.4.11-Fotoohi.pdf>
- قانع تنوی، میر علی‌شیر (۱۹۵۷م). تذکره مقالات الشعراء (سید حسام‌الدین راشدی، مصحح). سندهی ادبی برد.
- کازانوا، پاسکال (۱۳۹۲). جمهوری جهانی ادبیات (ام. بی. دوبووا، مترجم انگلیسی؛ شاپور اعتماد، مترجم فارسی). نشر مرکز. (اثر اصلی منتشر شده در ۱۹۹۹)
- کاشی، تقی‌الدین محمد بن علی (۱۳۸۴). خلاصه الأشعار و زبدة الأفكار: بخش کاشان (به کوشش عبدالعلی ادیب برومند و محمد حسین نصیری کهنمویی). مرکز پژوهشی میراث مکتوب.
- کولمان، دورته (۱۳۹۵). فضا، قدرت، تمایز: مطالعات جنسیت در معماری (نصیر زرین‌پناه، مترجم). نظر. (اثر اصلی منتشر شده در ۲۰۰۰)
- گلچین معانی، احمد (۱۳۶۹). کاروان هند (ج. ۱-۲). مؤسسه چاپ و انتشارات آستان قدس رضوی.
- گیدیون، زیگفريد (۱۳۹۲ش). فضا، زمان و معماری: رشد یک سنت جدید (منوچهر مزینی، مترجم). علمی و فرهنگی. (اثر اصلی منتشر شده در ۱۹۴۱)
- مروّجی، حسن (۱۳۷۹). تذکره سخنوران بیهقی. عابد.
- مسعودی، علی بن حسین (۳۴۵ق). التنبيه والإشراف (عبدالله اسماعیل صاوی، مصحح). دارالساوی.
- مقدسی، محمد بن احمد (۳۷۵ق). أحسن التقاسیم فی معرفة الأقالیم. دار صادر.
- میرافضلی، سید علی (۱۳۸۶). شاعران قدیم کرمان. کازرونیه.
- نظامی، احمد بن عمر (۱۳۸۵). چهار مقاله (رضا انزابی‌نژاد و سعید قره‌بگلو، تصحیح مجدد و شرح و گزارش؛ محمد قزوینی، مصحح). جامی.

- نیکویخت، ناصر، خدایار، ابراهیم، و احمدی، محسن (۱۳۹۳). تبلور عناصر قهوه‌خانه‌ای در شعر عصر صفوی. فرهنگ و ادبیات عامه، ۲(۴)، ۱۰۹-۱۳۴. <https://cfl.modares.ac.ir/article-11-8836-fa.html>
- نیکویخت، ناصر، خدایار، ابراهیم، و احمدی، محسن (۱۳۹۴). نقد ادبی در قهوه‌خانه‌های عصر صفوی، مطالعات نظریه و انواع ادبی، ۱(۱)، ۱۴۳-۱۶۰. <https://www.magiran.com/p2193384>
- یاقوت حموی، یاقوت بن عبدالله (۱۹۹۳م). معجم‌الادباء (احسان عباس، مترجم؛ ج. ۱-۷). دار الغرب الإسلامی.
- یعقوبی، ابن واضح (۱۳۴۷). البلدان (محمد ابراهیم آیتی، مترجم). بنگاه ترجمه و نشر کتاب.

References

- Awfi, M. (2016). *Lubab al-Albab* (E. G. Browne, Ed.; Introduction by M. Qazvini; Revised & Annotated by S. Nafisi). Hermes. [In Persian].
- Afzal Bek Qaqshal Aurangabadi. (1961). *Tuhfat al-Shu'ara'* (H. Qatil, Ed.). Hyderabad Deccan. [In Persian].
- Afzaldin Kermani, A. (1947). *Bada'i' al-Zaman fi Waqa'i' Kerman* (M. Bayani, Trans.). University of Tehran Press. [In Persian].
- Akbari, A. (2005). *The History of the Tahirid Government from Beginning to End*. Astan Quds Razavi Islamic Research Foundation and Samt. [In Persian].
- Azad Belgerami, G. A. (1748). *Rawdat al-Awliya*. Matba'-e I'jaz Muhammadi. [In Persian].
- Bahar, M. T. (2010). *Stylistics* (Vols. 1-3). Amirkabir. [In Persian].
- Bakhrazi, A. (1993). *Dumyat al-Qasr wa 'Usrat Ahl al-'Asr* (M. Al-Tunji, Ed.; Vols. 1-3). Dar al-Jil. [In Persian].
- Bakhtin, M. (1981). *The Dialogic Imagination: Four Essays* (R. Pourazar, Trans.). Ney. [In Persian].
- Behzadi Anduhjordi, H. (1991). *Tazkerat al-Sho'ara-ye Kerman (Stars of Kerman)*. Hirmand. [In Persian].
- Brosseau, M. (1994). Geography's Literature. *Progress in Human Geography*, 18(3), 333- 353. <http://dx.doi.org/10.1177/030913259401800304>
- Carlton, G. (2015). *Worldly Consumers: The Demand for Maps in Renaissance Italy*. University of Chicago Press.
- Casanova, Pascale. (1999). *The World Republic of Letters* (M. B. Deboois, Trans.; Sh. E'temad, Persian Trans.). Markaz. [In Persian].
- Damrosch, D. (2003). *What is World Literature?*. Princeton University Press.
- Debord, G. (1981). Introduction to a Critique of Urban Geography. in *Les Lèvres Nues* (Ken. Knabb., Ed.; Trans.). *Situationis International Anthology*, (6), 5-8.
- Fotuhi Rudmajani, M. (2016). The Role of the Literary Circle of Burhanpur in the Transformation of Persian Poetry at the Beginning of the 17th Century. *Iran Nameh*, 30(4), 240-274. <https://www.irannamag.com/wp-content/uploads/2016/03/30.4.11.-Fotoohi.pdf> [In Persian].
- Giedion, S. (1941). *Space, Time and Architecture: The Growth of a New Tradition* (M. Mazini, Trans.). Elmi va Farhangi. [In Persian].
- Golchin Ma'ani, A. (1990). *Indian caravan* (Vols. 1-2). Astan Quds Razavi Publishing. [In Persian].
- Hamur, I. M. (2000). *Souq 'Ukaz and the Pilgrimage Seasons*. Al-Rihab Al-Haditha Publishing. [In Arabic].
- Ibn Hawqal, A. M. (1987). *Safarname-ye Ibn Hawqal: Iran in Surat al-Arz* (J. Sho'ar, Trans.; Ed.). Amirkabir. [In Persian].
- Ibn Khordadbeh, U.d A. (1992). *Masalik wa Mamalik* (S. Khakrand, Trans.). Mirath-e Melal Historical Studies and Publications Institute, with Hanfa Cultural Institute. [In Persian].
- Ibn Rusta, A. (1892). *Al-A'laq al-Nafisa*. Dar Sadir. [In Arabic].
- Istakhri, I. (2004). *Al-Masalik wa al-Mamalik* (M. J. AlHini, Ed.). General Organization for Cultural Palaces. [In Arabic].
- Kashi, T. M. (2005). *Kholasat al-Ash'ar wa Zubdat al-Afkar: Kashan Section* ('A. A. Adib Boroumand & M. H. Nasiri Kahnmooyi, Eds.). Mirath-e Maktub Research Center. [In Persian].
- Khaqani, B. (1978). *Divan* (A. Abdolrasuli, Ed.). Marvi Press. [In Persian].

- Khodayar, E. (2020). Vazeh Bokhara'i and His Role in Reviving the Persian Literary Biographical Tradition in Transoxiana. *Literary Arts*, 12(3), 129–148. <https://doi.org/10.22108/liar.2020.122171.1826> [In Persian].
- Koelmann, D. (2003). *Space, Power, Difference: Gender Studies in Architecture* (N. Zarrinpannah, Trans.). Nazar. [In Persian].
- Maqdesi, M. (1985). *Ahsan al-Taqasim fi Ma'rifat al-Aqalim*. Dar Sadir. [In Arabic].
- Marvaji, H. (2000). *Tazkirat Sokhanvaran-e Beyhaq*. 'Abed. [In Persian].
- Mas'udi, A. (956). *Al-Tanbih wa al-Ishraf* (A. I. Sawi, Ed.). Dar al-Sawi. [In Arabic].
- Mirafzali, S. A. (2007). *Ancient Poets of Kerman*. Kazerouniyeh. [In Persian].
- Nezami, A. (2006). *Chahar Maqaleh* (M. Qazvini, Ed.; Revised and Annotated by R. Anzabinezhad & S. Qarabaglou). Jami. [In Persian].
- Nikobakht, N., Khodayar, Eb., & Ahmadi, M. (2014). The Manifestation of Coffeehouse Elements in Safavid Poetry. *Folklore and Popular Literature*, 2(4), 109–134. <https://cfl.modares.ac.ir/article-11-8836-fa.html> [In Persian].
- Nikobakht, Naser, Khodayar, Ebrahim, & Ahmadi, Mohsen. (2015). Literary Criticism in Safavid Coffeehouses. *Journal of Studies on Literary Theory and Genres*, 1(1), 143–160. <https://www.magiran.com/p2193384>. [In Persian].
- Peraldo, E. (Ed.) (2016). *Literature and Geography: The Writing of Space throughout History*. Cambridge Scholars Publishing.
- Qane' Tatavi, M. A. S. (1957). *Tazkirat Maqalat al-Shu'ara* (S. H. Rashidi, Ed.). Sindhi Adabi Board. [In Persian].
- Razi, A. A. (1961). *Haft Eqlim* (J. Fazel, Ed.; Vol. 1). Ali Akbar Elmi & Adabiyeh Bookstores. [In Persian].
- Riahi, M. A. (1971). *The Influence of Persian Language and Literature in the Ottoman Realm*. Amirkabir. [In Persian].
- Safa, Zabihollah. (1954). *Epic Poetry in Iran from Ancient Times to the 14th Century AH*. Amirkabir. [In Persian].
- Salim Keshmiri, M. A. K. (1967). *Tazkirat al-Sho'ara-ye Kashmir* (S. H. Rashidi, Ed.). Iqbal Academy Pakistan. [In Persian].
- Tabari, M. (1977). *The Translation of Tafsir al-Tabari* (H. Yaghmaei, Ed.; Vols. 1–7). Toos. [In Persian].
- Tha'alabi, A. (2000). *Yatimat al-Dahr fi Mahasin Ahl al-'Asr* (M. M. Qumayha, Ed.; Vols. 1–6). Dar al-Kutub al-'Ilmiyya. [In Persian].
- Ya'qubi, A. (1968). *Al-Buldan* (M. I. Ayati, Trans.). Bongah-e Tarjomeh va Nashr-e Ketab. [In Persian].
- Yaqut al-Hamawi, Y. (1993). *Mu'jam al-Udaba'* (I. Abbas, Ed.; Vols. 1–7). Dar al-Gharb al-Islami. [In Persian].
- Zarghani, S. M. (2009). *The Literary History of Iran and the Persian Language Domain: Evolution of Genres to Mid-5th Century and the Theory of Literary History*. Sokhan. [In Persian].